

رفتار فرد تأثیر بگذارند.

از طرفی دیگر کنترل اجتماعی را به دو دسته کنترل بیرونی و کنترل درونی تقسیم کرده‌اند. از آنجا که کنترل بیرونی از خارج بر فرد تحمیل و بخش عمده آن از طریق کنترل رسمی می‌باشد، ممکن است در درازمدت تأثیر خود را از دست بدهد، لذا همراه با کنترل بیرونی، کنترل درونی که همان ایجاد انگیزه‌های درونی است توصیه شده است. کنترل عبارت است از کنترلی که در آن خود فرد، شخصاً مایل است با هنجارهای اجتماعی هم‌نوایی پیدا کند و اگر کسی او را کنترل نکند خود را هم‌نوا می‌کند. قسم دوم کنترل که درونی است را مسجد به بهترین وجه می‌تواند در افراد ایجاد کند. از این رو لازم است مسجد به تقویت نفس لوامه که ملامت‌کننده انسان در هنگام سرپیچی از قوانین و مقررات و دستورات اسلامی است پردازد و زمینه کنترل اجتماعی و مبارزه با انحرافات اجتماعی را فراهم سازد.

پیشنهادهای

- از گذشته‌های دور و با ملاحظه مساجد کهن، در همه مصالح و خطوط و نقوشا و... مشاهده گر، در عین سادگی، شاهد یک نوع گرایش از کثرت به وحدت است. می‌بینیم که همه چیز از پایین به بالا به یک نقطه ختم می‌شود. پس شایسته است تا از ساختن مساجد با مصالحی ناهماهنگ و به دور از معماری اسلامی با هزینه‌های سرسام‌آور و روح تجمل‌گرایی، جلوگیری تا زمینه جذب در کمال سادگی و بی‌آلایشی فراهم گردد.

- ائمه جماعات از عناصر بسیار مهم مساجد هستند. آنان می‌توانند عامل مهم جذب یا دهنج مسجدیان گردند. به منظور جذب بیشتر مردم به مسجد، به خصوص در جامعه ما که جمعیتی جوان دارد و این قشر در کوران تحولات فکری، عقیدتی است، توصیه می‌شود ائمه جماعت مجهز شدن به دانش و اطلاعات جدید را در سرلوحه کار خود قرار دهند تا بتوانند نیازهای مختلف فکری و معنوی را بهتر و مستدل‌تر و مستندتر برطرف سازند.

تقویت سعه صدر و اعتنا به افکار و اندیشه‌های دیگران از جمله ابزارهای مهم مؤثر در این مورد است. برای رسیدن به دو توصیه یاد شده، به خصوص توصیه اول، لازم است تمام سازمانهای ذی‌ربط به صورت هماهنگ تلاش نمایند تا بخش آموزش مرکز رسیدگی به امور مساجد فعال‌تر شود و در اینجا برای هرچه فعالتر شدن آن پیشنهاد می‌گردد:

الف) با شناسایی نیازهای اقشار و مناطق مختلف، آموزشهای حضوری را چه در غالب کلاسهای ماهانه و یا فصلی و چه در گردهمایی‌ها، برای ائمه جماعات تدارک و آموزش دهند.

ب) در سازمانهای ذی‌ربط، گروهی از کارشناسان علوم گوناگون را، به کار گرفته تا از طریق جزوه‌ها و بولتن‌ها، آخرین اطلاعات، اخبار و موارد لازم را تهیه و تدوین و در اختیار و عاظ و ائمه جماعات قرار دهند.

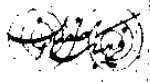
- کنترل موقوفات درآمذزای مساجد و تأمین هزینه‌های لازم برای عمران و توسعه فعالیت‌های آن، تا از این طریق، ضمن کاهش جمع‌آوری اعانات در صفوف نمازگزاران - که به نظر می‌رسد گاهی موجب دفع افراد می‌گردد - مساجد دارای قوام اقتصادی گردند.

- جذب و استخدام خادمانی جوان، خوش‌برخورد، صالح و فعال برای رسیدگی به امور گوناگون مسجد و بسترسازی برای فعالیت‌های مختلف و پرجاذبه فرهنگی که به دست بسیج، هیأت‌ها و یا کانونهای فرهنگی صورت می‌گیرد.

- تجهیز ساختن مساجد به کلاس درس، قرائت‌خانه، کتابخانه و حتی در صورتی که فضای مسجد اجازه دهد تهیه و تدارک بعضی از ورزشها که نیاز زیادی به فضای فیزیکی ندارد؛ مثل ورزشهای رزمی، باستانی، پینگ‌پنگ و غیره.

۶- لزوم توجه به حضور مداوم ائمه جماعات در مساجد در همه ماههای سال و نه فقط به طور عمده در ماههای محرم و صفر و رمضان، که با حضور فعال در دو یا سه ماه نمی‌توان به اهداف مسجد دست یافت.

«جوانان غیر از مسائلی که پاسخ آن در توضیح المسائل است و گاه با امام مسجد نیز مطرح کنند، با مسائل متنوع اقتصادی، سیاسی، اجتماعی روبه‌رو هستند؛ معرفت دینی، کلام، نظریه‌های سیاسی، مسائل حکومتی، حقوق اجتماعی و... اینها زمینه پرسشهای متعددی است که در ذهن جوانان می‌جوشد.»

هموعان خود نباشد مسلمان نیست، مسجد در طول عمر خود پایگاه مددکاری اجتماعی بوده است، مستمندان و در راه‌ماندگانی که راه به جایی نداشته به مسجد مراجعه کرده از مردم طلب کمک نموده و بدین ترتیب مسلمین در امر خیر نیز وارد می‌شده‌اند. «در سیره حضرت رسول اکرم (ص) می‌بینیم که مؤمنین به صور گوناگون برای برآوردن نیازهای فردی و گروهی خود از قبیل به دست آوردن کسب و کار یا ازدواج و غیره به آن حضرت روی می‌آوردند و به یمن امنیتی که در مسجد وجود داشت، در طول قرن‌ها از این مکان به‌عنوان خزانه و صندوق اصلی بیت‌المال مسلمین استفاده می‌شد و حتی زمانی که پایگاه اداری مسجد از مسجد منفک و به دارالاماره‌ها منتقل شد؛ باز هم صندوق بیت‌المال در یکی از زوایای مسجد نگهداری می‌شد.»^{۱۷}

بسیاری از شهرهای مهم کشورهای اسلامی مصداق داشت.»^{۱۶}

مسجد در زمان گذشته نقشهای دیگری هم داشته که در اینجا امکان تفصیل آن نیست، لیکن به‌صورت گذرا باید اشاره کرد که در صدر اسلام مسجد به‌عنوان مرکز حکومت و سیاستگذاری برای جامعه بوده است و به مرور که این نقش از مسجد جدا شده شواهد تاریخی نشان می‌دهد، دارالاماره‌ها در نزدیکترین نقطه به مساجد قرار گرفته است. همین‌طور نقش ایجاد روابط اجتماعی و پرورش و هدایت افکار عمومی به سوی اهداف مقدس اسلامی نیز بر عهده مساجد بوده است.

کارکرد کنترل اجتماعی

امروز یکی از کارکردهای حساسی که مسجد به عهده دارد و لازم است در حفظ و تداوم هرچه بیشتر آن کوشید، کارکرد کنترل اجتماعی است. کنترل اجتماعی عبارت است از فرآیندی که جریان تأثیرگذاری بر رفتار افراد جامعه را بر عهده دارد تا هم‌نویسی با هنجارهای گروه صورت گیرد. کنترل اجتماعی به دو صورت انجام‌پذیر است؛ رسمی و غیررسمی. کنترل رسمی اجتماعی وقتی صورت می‌گیرد که جریان هم‌نویسی با هنجارهای اجتماعی طبق قوانین و مقررات، آیین‌نامه‌ها و نظایر آن توسط دولت یا نیروهای اجرایی که اعمال‌کننده قدرت‌اند انجام گیرد. نیروهای انتظامی و امنیتی دقیقاً نمونه بارزی از کنترل اجتماعی رسمی است.

کارکرد ارتباطات اجتماعی

در دوران اولیه ظهور اسلام، مسجد مرکز و کانون ارتباطات اجتماعی مسلمین محسوب می‌شد. اطلاع یافتن مسلمین از آخرین اخبار در این مکان صورت می‌گرفت. این کارکرد مسجد هنوز به‌صورت صد در صد از آن سلب نشده و اگر به دیده نیک بنگریم می‌بینیم که برخی مساجد شهرها و روستاهای کشور ما پس از اتمام نماز جماعت، محل تجمع جوانان است که گروه‌گروه با هم به رد و بدل اطلاعات و اخبار می‌پردازند.

کارکرد مددکاری اجتماعی

از آنجا که در دین اسلام سفارش زیادی به انفاق و کمک به مستمندان شده، و اینکه اگر کسی شبی را به صبح برساند و در فکر گره‌کشایی و کمک به

کنترل اجتماعی غیررسمی عبارت است از کلیه امر و نهی‌هایی که به فرد می‌شود تا بتواند مطابق با هنجارهای اجتماعی گروهی باشد. گروه‌هایی همچون؛ خانواده، مسجد و غیره می‌توانند با ابزارهایی مثل ستایش، نکوهش، خشم اخلاقی بر

۱۶- همان، ص ۴۱. ۱۷- همان.

وضعیت مساجد پس از پیروزی انقلاب اسلامی، از دو بعد قابل بررسی و تحقیق است که کاری میدانی را طلب می‌کند؛ از نظر کمی، رواج مسجدسازی که با مختصر دقت نظر در بعضی از محله‌های شهری و به‌خصوص در روستا ملاحظه می‌گردد، مساجد متعدد - گاه در فواصل بسیار کمی از همدیگر - ساخته شده‌اند و به لحاظ کیفی و کارکرد؛ با استقرار شوراهای محلی و پایگاههای بسیج و نهادهای ضروری دیگر در مساجد، بعضی از کارکردهای فراموش شده مساجد احیا شد و مجدداً حضور مساجد در صحنه‌های نظامی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی برجسته گردید.

کارکرد آموزشی

پیامبر اکرم (ص) همزمان دو نوع آموزش را در مساجد مورد عنایت قرار می‌دادند، اولاً مسلمانان را با فنون پیچیده جهاد اصغر آشنا می‌کردند؛ ثانیاً تعلیم و تربیت در ابعاد گوناگون اخلاق اسلامی، چگونگی تقرب مردم به صفات الهی و ایجاد همکاری و وحدت در مظاهر اجتماعی را به آنان آموزش می‌دادند.

مسجد محلی است که جایگاه دعا، اعتکاف، قرائت قرآن، آموزش دین، محل برگزاری مباحث علمی و همین‌طور محل سیاست‌گذاری حکومت اسلامی و بالاخره می‌توان گفت مسجد جایگاه آموزش جهاد به معنای عام کلمه بوده است.

کارکرد قضایی

شواهد تاریخی حکایت دارد که مرکز قضاوت اسلامی در مسجد بوده است. چنانکه «در مسجد کوفه جایی به نام «دکة القضا» وجود داشت که حضرت علی (ع) در آنجا به قضاوت می‌پرداخت»^{۱۵} در سرزمینهای اسلامی چون هم منادی حکومت اسلامی بودند و هم آیین دادرسی بر مبنای اصول و قواعد اسلامی بود، در نتیجه جایگاه قضاوت در مسجد بود. به‌عنوان مثال «در دمشق قاضی شهر در مسجد اموی رواق مخصوصی برای قضاوت داشت و چنین روشی در

«مسجد از آغاز تنها به‌عنوان جایگاه عبادت یا معبد ساده‌ای بنیان نشده است. لقب خانه خدا برای این مکان امتیاز آن را در قیاس با دیگر معابد می‌نمایاند. مسجد به‌عنوان بیت خدا مکانی است روحانی و والا و فقه اسلامی رعایت احکام ویژه‌ای را برای ورود و خروج، طهارت، خرید و فروش مکان و لوازم، نظافت و تزیینات آن دقیقاً تعیین کرده است. مسجد جایگاه ارشاد و تبلیغ مسائل اسلامی است. پیامبر اکرم (ص) قسمت اعظم ارشادات خود را در مسجد افاضه می‌فرمودند و این رویه بعدها هم از طرف خلفا ادامه داشت»^{۱۳}

اسلام تأکید فراوانی بر اقامه نماز به‌خصوص نماز جماعت داشته است. اتحاد و انسجام فیزیکی که همان حضور در مسجد است و همین‌طور اتحاد معنوی که همدلی و وفاق جمعی است مؤکداً در اسلام سفارش شده است.

کارکرد نظامی

از بدو ظهور مسجد در اسلام این مکان پایگاهی برای فعالیت عبادی، سیاسی، اجتماعی و نظامی مسلمانان بوده است. حرکت‌های جهادی که پیامبر اکرم در زمان خود داشت از جمله حرکت مسلمانان برای جنگ و مبارزه علیه مشرکان در همین مکان صورت می‌گرفت «مقدمات فکری و اجتماعی اکثر غزوات در مسجد تدارک می‌شد و حضرت رسول اکرم (ص) با بیان شیوای خود مسلمانان را به‌منظور جهاد با کفار بسیج می‌کردند. در زمان خلفای راشدین و حتی امویان هم هنوز مسجد از این جهت فعال بود»^{۱۴}

۱۳- عباس سمیدی رضوانی، *بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی*، ص ۳۸.
۱۴- همان، ص ۴۲.
۱۵- همان، ص ۴۰.

۴- مئذنه، (مناره)

مئذنه یا مناره جایگاهی است برای اعلام مراسم مذهبی به خصوص برای اذان گفتن و دعوت مسلمین به اقامه نمازهای پنجگانه یومیه. مناره مسجد، برجی بلند است که بالای آن مکانی سرپوشیده برای ایستادن مؤذن تعبیه شده است. از جمله کارکردهای این بنا این بود که هرکس از هر گوشه‌ای که به شهر وارد می‌شد با دیدن مناره (به خصوص مناره‌های مسجد جامع) می‌توانست مسیر رسیدن به مرکز شهر را طی کند.

وجود مناره یا مئذنه از ویژگیهای مساجد در سراسر دنیاست، منتهی شکل و نوع معماری و نوع مصالح و هنری که در آن به کار رفته از موقعیت جغرافیایی، فرهنگی و اجتماعی محل و مکان آن تبعیت می‌کند.

مناره نمودی مذهبی و اجتماعی دارد. با ندای اذان از فراز مناره، مردم به تجمع و گردهمایی خوانده می‌شوند. اذان برخلاف ناقوس کلیسا دارای کلمات و جملات معنی‌دار و تداعی‌کننده خیرها و نیکی‌ها در گستره بی‌نهایت و سرشار از کشش و جذبه به عالم معناست. این مکان نمودی مذهبی دارد، چرا که در اینجا شهادت به وحدانیت و یگانگی پروردگار داده می‌شود و بعدی اجتماعی نیز دارد، چرا که شهادت به وجود و لزوم فرستاده خداوند حضرت محمد(ص) و حضرت علی(ع) به‌عنوان مقتدا و مولای مؤمنان ادا می‌شود. همین‌طور از این مکان، مؤمنان به جماعت، و نهایتاً به فلاح و رستگاری دعوت می‌شوند.

کارکردهای مسجد

کارکرد دینی [معنوی]

همان‌طور که از نام این مکان پیداست محلی است برای عبادت و راز و نیاز با خالق هستی. از همان ابتدا پیامبر اکرم(ص) این مکان را برای ارشاد، تبلیغ و هدایت مردم به دین اسلام بنا کردند. اما اسلام فقط ابعاد روحانی نداشت، پس هم مسائل اخروی و هم مسائل دنیوی در مسجد مطرح می‌شد.

حرکت دست، تمام تعلقات مادی و دنیوی را به پشت سر انداخته و با ندای الله اکبر، خود و جماعت اقتداکننده را به میدان این کارزار که جهاد اکبر است وارد می‌کند. محراب برخلاف منبر که ماهیت سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی دارد. صرفاً ماهیت مذهبی و معنوی دارد و در اینجا فقط ارتباط مخلوق با خالق باید صورت گیرد.

محراب را در گوشه‌ای از شبستان مسجد رو به قبله مسلمین که همان بیت‌الله الحرام است، احداث و بنا می‌کنند. این قسمت معمولاً تجلی‌گاه زیباترین هنرهای معماری است و انواع گچبری و کاشیکاری، مقرنس، اسلیمی و... در آن به کار می‌رود.

از جمله مشکلاتی که منبر همیشه با خود داشته وجود مخاطبانی نامتجانس است. وعاظ باید توجه داشته باشند که با گروه‌های سنی، جنسی، شغلی و فرهنگی گوناگونی ارتباط دارند و پیامها و تبلیغات مناسب تمام این گروهها و ارضای نیازهای معنوی آنان، تدبیری خاص می‌طلبد.

به عنوان مثال در قرآن کریم، در مورد مشارکت سیاسی و دخالت و همکاری در تعیین سرنوشت جامعه و تغییر و تحولات سیاسی - اجتماعی چنین آمده است:

«ان الله لا یغیر ما به قوم حتی ینفروا ما به انفسهم»^{۱۰}
با توجه به این رهنمودهای روشن، مسجد، نقش تعیین‌کننده‌ای در هدایت و رهبری افکار عمومی جامعه دارد. «تنویر افکار عمومی در اسلام نیروی است که اهمیت فراوانی در توجیه و ارشاد مردم، مبارزه با زشتی و فساد، رویارویی با ظلم و طغیان، پاسداری از ارزشهای اسلامی، امر به معروف و نهی از منکر، همکاری و همیاری امت در تقوا و نیکوکاری، بالا بردن نیروی معنویت، اعتلای کلمه الله، تأیید حق و مبارزه با باطل و نابودی آن»^{۱۱}

در مبحث منبر، خوب است اشاره کنیم که «حضرت رسول اکرم (ص) در محل شایسته پشت به ستونی می‌ایستادند و مردم را در امور دینی و اجتماعی ارشاد (هدایت افکار عمومی) می‌کردند. به تدریج برای این مکان ثابت منبری تعبیه شد و بعدها به تبع این سنت منبر جزء وسایل اصلی مسجد و به منزله جایگاه ثابت و مشخص امام و عاظ و خطابه‌های ارشادی گشت»^{۱۲}

۳- محراب

از جمله عناصر دیگر مسجد محراب است که به معنای محل مبارزه و جنگ و جهاد با شیطان نفس و امور دنیوی است. محلی است که امام جماعت در پیشاپیش جماعتی به اقامه نماز می‌ایستد و با اولین

۱۰- سوره رعد، آیه ۱۱.

۱۱- ابراهیم امام، نقش مسجد در تکوین افکار عمومی، ترجمه محمد سپهری، مجله مسجد، شماره ۱۹، ص ۳۴.

۱۲- عباس سعیدی رضوانی، پیش اسلام و پدیده‌های جغرافیایی، انتشارات آستان قدس، مشهد، سال ۱۳۷۲، چاپ دوم، ص ۳۸.

در توضیح المسائل است و گاه با امام مسجد نیز مطرح می‌کنند، با مسائل متنوع اقتصادی، سیاسی، اجتماعی روبه‌رو هستند؛ معرفت دینی، کلام، نظریه‌های سیاسی، مسائل حکومتی، حقوق اجتماعی و... اینها زمینه پرسشهای متعددی است که در ذهن جوانان می‌جوشد. نمی‌توان انتظار داشت که جوانان به این مسائل توجه نکنند و حتی جست‌وجوگر نباشند.^۸

با توجه به نقش حساس و پُراهمیت ائمه جماعات، در اینجا می‌توان به این نکته اشاره نمود که بخش عمده دیگری از مستمعین آنان، والدین هستند که لازم است در مکانهایی همچون مساجد و تکایا به وظایف تربیتی خود آشنا شوند و راه‌حلهای مناسب تربیت اسلامی کودکان خود را از روحانیون فراگیرند. چنانکه گفته شد، مسجد پایگاه فرهنگ‌سازی است و فرهنگ‌سرای غنی می‌باشد، پس لازم است فرهنگ مسجدیان نیز غنی و قوی باشد و تحقق این مهم در اختیار ائمه جماعت قرار دارد.

۲- منبر

در بررسی منبر به‌عنوان یک وسیله ایجاد ارتباط جمعی، باید اشاره کرد که این وسیله چون ارتباط چهره به چهره ایجاد می‌کند و واعظ می‌تواند مستقیماً با مخاطبان ارتباط برقرار کند، حساسیتی خاص دارد: «منبر در جامعه اسلام میانه یک نظام تشکیلات یافته ارتباطی و متمایز بود، به این لحاظ که ارتباط از طریق منبر ماهیت گروه ابتدایی و شخصی نداشت و در عین حال فعالیتی اتفاقی نیز نبود. در مکان معین و زمان معین برگزار می‌شد و مطابق با معیارهای دستوری - مؤسساتی بود. دیگر آنکه ارتباط از طریق منبر اگرچه چهره به چهره بود، از آنجا که مردمی و مؤسساتی بود، به علت تماسهای شخصی و اتفاقی قابلیت و سرعتی طرفه داشت.»^۹

۷- منوچهر محسنی، جامعه‌شناسی عمومی، کتابخانه طهوری، چاپ نهم، سال ۱۳۶۸، ص ۵۳۹.

۸- عطاءالله مهاجرانی، اطلاعات، ۷۶/۳/۲۶.

۹- اصغر فتحی، منبر یک رسانه عمومی در اسلام، مجله مسجد، شماره ۱۲، ص ۱۴.

عناصر تعریف‌شده مسجد

۱- امام جماعت

نظریه گروه‌های مرجع که در بحث گروه‌های اجتماعی از جمله مباحث پُراهمیت است، گویای آن است که انسان در تمام جنبه‌های زندگی اجتماعی خود تحت تأثیر گروه‌های مرجع قرار دارد. گروه‌های مرجع عبارت‌اند از؛ گروه‌هایی که فرد سعی می‌کند رفتارهای خود را با آنان همانند سازد. «برای معتقدان به مذهب معینی، پیشوایان دینی، گروه مرجع به حساب می‌آیند»^۷ ائمه جماعت برای مسلمانان دقیقاً نقش گروه‌های مرجع را ایفا می‌کنند. کلیه رفتارهای امامان جماعت همچون؛ رفتارهای اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، سیاسی و حتی اقتصادی در چگونگی رفتار پیروان آنان مؤثر و کارساز واقع می‌گردد.

با توجه به اینکه کشور ما از نظر جمعیتی کشوری جوان است و حدود نیمی از جمعیت آن زیر ۲۰ سال دارند، بر این گروه‌های مرجع است که بتوانند با غنا بخشیدن به دانش و قدرت معنوی، به سؤالات مختلفی که برای همه مردم و به‌خصوص این گروه سنی مطرح است، پاسخ‌های منطقی و مستدل بدهند «جوانان غیر از مسائلی که پاسخ آن

حکومت تیموریان در هند را می‌توان از جمله درخشانترین دوره‌های حکومت اسلامی دانست. چنانکه شهرهایی همچون لاهور، آگرا و آناری مثل مسجد دهلی، مسجد موت (مروارید) و غیره در این دوره ساخته شده است.

در همین دوره در غرب ایران، امپراتوری عظیم عثمانی حکومت داشت. این امپراتوری بر کشور ترکیه امروزی، بخشی از جنوب اروپا، قسمت گسترده‌ای از آفریقای شمالی، مصر و عربستان تسلط داشت. امپراتوری عثمانی ادعای خلافت اسلامی داشت و از این رو اقدامات گسترده‌ای در جهت رشد و شکوفایی مظاهر اسلامی نمود. از جمله می‌توان تبدیل کلیسای ایاصوفیه به مسجد ایاصوفیه و ساختمان مسجد سلطان محمد فاتح را نام برد.

در دوران قاجاریه و سپس پهلوی، بلاد اسلامی و به‌خصوص مساجد به تدریج خالی از روح و اصالت اسلامی شدند، و ائمه مساجد حق داشتن دیدگاه نقادانه نسبت به مسائل سیاسی اجتماعی جامعه خود را نداشتند و حداکثر می‌توانستند فقط به تبلیغ اسلام، آن هم بیان برخی احکام عملیه، پردازند. حکومت برای خود حیطة گسترده و مستقل و مساجد هم برای خود حیطة نه‌چندان

گسترده و مستقل داشت. «محمدرضا پهلوی برخلاف پدرش، سیاست نظاهر به مذهب داشت و بیشتر می‌کوشید مذهب را وسیله تخریب جامعه قرار دهد، و آشکارا با پدیده «ایجاد اماکن مذهبی» مخالفتی نداشت ولی تمایل باطنی رژیم پهلوی به‌طور کلی در عدم توسعه و بی‌رونی مساجد بود»^۶

وضعیت مساجد پس از پیروزی انقلاب اسلامی، از دو بعد قابل بررسی و تحقیق است که کاری میدانی را طلب می‌کند؛ از نظر کمی، رواج مسجدهایی که با مختصر دقت نظر در بعضی از محله‌های شهری و به‌خصوص در روستا ملاحظه می‌گردد، مساجد متعدد - گاه در فواصل بسیار کمی از همدیگر - ساخته شده‌اند و به لحاظ کیفی و کارکرد؛ با استقرار شوراهای محلی و پایگاههای بسیج و نهادهای ضروری دیگر در مساجد، بعضی از کارکردهای فراموش شده مساجد احیا شد و مجدداً حضور مساجد در صحنه‌های نظامی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی برجسته گردید.

۶- ابراهیم عباسی حسینی، مروری بر جامعه‌شناسی مسجد، ص ۱۰۳.

پس از آنکه خلافت اسلامی از مسیر اصلی و اولیه خود خارج شد و تبدیل به امپراتوری اموی گردید، فقط صورت ظاهری اسلام در جامعه حفظ شد و اسلام مسخ شده مورد تبلیغ و ترویج قرار گرفت. به عنوان مثال در این دوره، مساجد دارای حلقه‌های مختلف علمی و تحقیقی بود، لیکن پویایی حاصل مباحث اسلامی که در ابتدا مطرح بود و می‌توانست در سرنوشت جامعه مؤثر واقع شود را نداشت.

هنوز ممالک اسلامی از یورش خانمانسوز مغولان آسوده نشده بود که تیموریان هرات، در نیمه دوم قرن هشتم، هجوم مرگباری را به بسیاری از این ممالک آغاز کردند و ویرانگری دیگری بر سرزمینهای اسلامی مستولی گردید، که طی آن خرابیها و نابسامانی اسفباری در سیمای شهرهای اسلامی به وجود آمد. با وجود این چون فرزندان تیمور به دین اسلام گرایش داشتند، مجدداً قلمرو تحت نفوذ آنها در مسیر رشد و شکوفایی علمی - مذهبی قرار گرفت، چنانکه بعضی مساجد در این دوره تأسیس یا بازسازی شد که از آن جمله؛ بنای مسجد گوهرشاد در سال ۸۲۱ ه.ق و گسترش بنای مذهبی امام رضا(ع) می‌باشد.

در طی قرون دهم و یازدهم، در ایران صفویان، در هند تیموریان و در آناتولی عثمانیان حکومت می‌کردند. حکومت صفویه در ایران را باید به عنوان یک حکومت طرفدار مذهب و یا متظاهر به مذهب تشیع دانست. در زمان اقتدار و تسلط این حکومت، مؤسسات و آثار مذهبی متعدد و گوناگونی در شهرهایی همچون اصفهان، قزوین، تبریز، کرمان، اردبیل و غیره ساخته شد، که در این میان آثار دوره صفویه اصفهان شهرت بسیار یافته است. در این دوره یکی از کانونهایی که مورد توجه قرار گرفت مسجد بود. مساجد با بهترین مصالح و معماری حیرت‌انگیز اسلامی بنا شده، لیکن نقش مساجد در ابعاد سیاسی - اجتماعی که می‌توانست پویایی اسلام را تسهیل سازد، کمرنگ شد و این کانون اغلب به انجام مراسم رسمی و دولتی منحصر گردید.

۴- همان، ص ۹۵. ۵- اطلاعات، ۷۵/۴/۳.

مطرح بود و می‌توانست در سرنوشت جامعه مؤثر واقع شود را نداشت.

در دوران حکومت عباسیان روند دوره قبلی ادامه یافت و حتی ظواهر، کمی بیشتر حفظ می‌شد، چنانکه حلقه‌های متعددی از علوم مختلف در مساجد تشکیل می‌شد، از جمله می‌توان به علم نحو، لغت، شعر، علوم دینی، علوم عقلی و کلامی و همین‌طور قصص انبیا اشاره کرد. از جمله کارکردهایی که مسجد در این دوره پیدا کرد. نقش مهمانسرای برای مسافران است. «به روزگار عباسیان که در هر شهری تعدادی از آنها ساخته شده بود تنها عبادتگاه نبود و بعضی موارد... مهمانسرا هم می‌شد. مکرر اتفاق می‌افتاد که غریبی در مانده وارد شهر می‌شد و با اهل و عیال خود در مسجد فرود می‌آمد. نیکوکاران شهر هم که در مسجد دایم در رفت‌وآمد بودند از این غریبان دلنوازی و دستگیری می‌کردند.»^۴

در قرن هفتم و هشتم، وضع بلاد اسلامی بسیار دگرگون شد و به واسطه یورش وحشتناک قوم مغول، رکود خاصی در این بلاد رخ داد. در این میان مساجد هم از این رکود بی‌نصیب نماند: «این دوره، رکود شدید مساجد را موجب شد. بحران اقتصادی ناشی از ویرانگری مغول، انزوای شدید مردم، تقیه مردم از ترس حاکمان بیگانه، تعطیل حکومت مذهبی و ضعف جدی روحانیت، هم ساخت و ساز و هم حضور مردم در مساجد را تا حدی به‌طور موقتی از رونق انداخت و در عوض خانقاهها رونق بیشتری یافت. موضوعی که در حمله مغول بسیار اهمیت دارد از میان رفتن مرکز خلافت و ضعف طبقه فقها و علمای مذهبی است.»^۵

در سیره حضرت رسول اکرم(ص) می‌بینیم که مؤمنین به صور گوناگون برای برآوردن نیازهای فردی و گروهی خود از قبیل به دست آوردن کسب و کار یا ازدواج و غیره به آن حضرت روی می‌آوردند و به یمن امنیتی که در مسجد وجود داشت، در طول قرن‌ها از این مکان به‌عنوان خزانة و صندوق اصلی بیت‌المال مسلمین استفاده می‌شد و حتی زمانی که پایگاه اداری مسجد از مسجد منفک و به دارالاماره‌ها منتقل شد؛ باز هم صندوق بیت‌المال در یکی از زوایای مسجد نگهداری می‌شد

تاریخچه مسجد

پیامبر اکرم(ص) برای دعوت مردم به اسلام در اولین فرصتی که به دست آورد، اقدام به بنای مسجد قبا نمود. از آن پس هر جا اسلام قدم نهاد به دنبال آن مسجدی به‌عنوان پایگاه رسمی اسلام ساخته شد. در قرون نخستین هر شهر فقط یک مسجد جامع داشت. اما به تدریج با افزایش شهرنشینان، شهرهای بزرگ دارای چند مسجد جامع شدند که معمولاً در قلب و مرکز شهر جای داشت و در دو یا چند سوی آن بازار امتداد می‌یافت و در پیرامون آن مؤسسات اجتماعی همچون دارالحکومه، کاروانسرا، مهمانخانه‌ها برای مسافران، مکانهایی برای فقرا و بینوایان، دارالشفاء، خانقاه، آب‌انبار، حمام و مدارس قرار داشت.^۳ در این زمان که خلافت اسلامی بر شهرهای اسلامی حاکم بود، مساجد نقش و کارکردهای متعدد و متنوعی داشت که تماماً با مسائل اجتماعی مردم عجین شده بود. از جمله این کارکردها می‌توان؛ کارکرد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، نظامی، اقتصادی و در رأس آن کارکرد مذهبی را نام برد.

اما پس از آنکه خلافت اسلامی از مسیر اصلی و اولیه خود خارج شد و تبدیل به امپراتوری اموی گردید، فقط صورت ظاهری اسلام در جامعه حفظ شد و اسلام مسخ شده، مورد تبلیغ و ترویج قرار گرفت. به‌عنوان مثال در این دوره، مساجد دارای حلقه‌های مختلف علمی و تحقیقی بود، لیکن پویایی حاصل مباحث اسلامی که در ابتدا

۳- ابراهیم عباسی حسینی، مروری بر جامعه‌شناسی مسجد، مجله مشکوة، شماره ۱۶، پاییز ۱۳۶۶، ص ۹۵.

نمی‌گرفت و زندگی اجتماعی انسان با سایر حیوانات تفاوتی نداشت. بنابراین اجتماعی شدن می‌تواند هم انتقال میراث فرهنگی و هم رشد شخصیت را میسر سازد. از جمله عواملی که می‌تواند در اجتماعی شدن نقش اساسی ایفا کند عبارت‌اند از خانواده، روابط با گروه همالان، مدارس، رسانه‌های همگانی و مراکز مذهبی مثل مساجد و کلیساها و غیره.

در هر صورت چه از دیدگاه نهادهای اجتماعی و چه از نظر اجتماعی شدن، مذهب در ارضای نیاز ارتباط انسان با قوای ماورای طبیعی عاملی مهم می‌باشد که این کارکرد مذهب در دین مبین اسلام در مکانی مقدس به نام مسجد تجلی می‌نماید. در این مقال کوشش شده تا با نگاهی جامعه‌شناختی به بررسی یکی از مظاهر خارجی اسلام به نام مسجد پرداخته و نقش و کارکرد این مکان در زندگی فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه تبیین گردد.

تعریف واژه مسجد

مسجد از ریشه «سجده» گرفته شده و اسم مکان است، به معنای محل سجده، عبادت و دعا. در دایرةالمعارف انگلیسی بریتانیکا ذیل واژه Mosque آمده است: «مسجد واژه‌ای است عربی، در اسلام محل نماز و دعا و محل عبادت است، آن هم به منزله مرکز عبادت دسته‌جمعی که در آن همه به‌طور یکسان در برابر خداوند قرار می‌گیرند.»

واژه مسجد به‌طور صریح در قرآن کریم ۲۸ مرتبه به کار برده شده است که ۲۲ مورد آن به‌صورت مفرد و ۶ مورد به‌صورت جمع می‌باشد.

«از مسجد باید امور اداره بشود. این مساجد بود که این پیروزی را برای ملت ما درست کرد. این مراکز حساسی است که ملت باید به آن توجه داشته باشند، این طور نباشد که خیال کنند که حالا دیگر ما پیروز شدیم دیگر مسجد می‌خواهیم چه کنیم، پیروزی ما برای اداره مسجد است...»
 امام خمینی (ره)، امام در سنگر نماز، تیبان، دفتر هفتم، ص ۱۷۷

تحلیل جامعه‌شناختی

مسجد

مهدی نوری*

ضرورت و اهمیت موضوع

در تمام جوامع انسانی عمومیت دارد و نیازهای اساسی جامعه را برطرف می‌نماید. از طرفی دیگر انسان از بدو تولد مدام در جریان فراگیری و انطباق خود با جامعه است. به همین دلیل «همسازی و هم‌نوایی فرد با ارزشها، هنجارها و نگرشهای گروهی را اجتماعی شدن گویند. به عبارتی دیگر اجتماعی شدن فراگردی است که به واسطه آن فرد دانش و مهارتهای لازم اجتماعی را برای مشارکت مؤثر و فعال در زندگی گروهی و اجتماعی کسب می‌کند.»^۱ یکی از اهدافی که در نتیجه اجتماعی شدن یا جامعه‌پذیری حاصل می‌گردد انتقال فرهنگ است، که اگر استعداد یادگیری و اجتماعی شدن آن‌گونه که در انسان هست وجود نداشت، انتقال فرهنگی صورت

هر جامعه‌ای برای تداوم حیات فردی و اجتماعی ناگزیر به رفع نیازهای اساسی خود می‌باشد، از جمله این نیازها می‌توان به تعلیم و تربیت، زاد و ولد، معاش، نظم و امنیت اشاره نمود. نیازهای فوق به صورت مجموعه‌ای پیچیده از ارزشها، هنجارها، قوانین و مقررات اجتماعی در جامعه شکل گرفته و به نحوی جا می‌افتد که اصطلاحاً آن را نهادی شده می‌گویند. هر یک از این نیازها که در جامعه نهادی شده، به ظهور یک نهاد اجتماعی منجر شده است. به طور کلی در مفهوم جامعه‌شناختی، نهاد اجتماعی را می‌توان: «به معنی نظامی از روابط اجتماعی ساخته و پرداخته و پایدار با هدفی مشخص که کنش آن از شخصیت افرادی که عهده‌دار آن هستند می‌گذرد و به افراد دیگری منتقل می‌شود و در طول زمان استمرار و مداومت پیدا می‌کند.» دانست. مهمترین نهادهای اجتماعی عبارت‌اند از: نهاد خانواده، آموزش و پرورش، اقتصاد، مذهب و حکومت. نهادهای پنجگانه فوق را نهادهای اولیه، نخستین یا اصلی گویند، چرا که

*- کارشناس ارشد رشته جامعه‌شناسی.

- ۱- منصور وثوقی و دیگران، مبانی جامعه‌شناسی، انتشارات خردمند، تهران، سال ۷۲، چاپ ششم، ص ۱۴۸.
- ۲- عسلی علاقه‌بند، جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، انتشارات فروردین، تهران، ص ۱۰۶.